

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך טז, תשכ"ה

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

שני פתגמים מיוחסים לר' אברהם אבן-עזרא

א. "המלות כגופות והטעמים כנשמות"

פתגם זה מובא בפירוש הארוך של ר' אברהם אבן-עזרא על שמות כ, א¹: "ודע כי המלות הם כגופות והטעמים הם כנשמות והגוף לנשמה כמו כלי. על כן משפט כל החכמים בכל לשון שישמרו הטעמים, ואינם תוששים משנוי המלות אחר שהן יזוות בטעמן". וכן בפירושו על דברים ה, ה²: "אל תשית לב אל המלות, כי הם כגופות והטעמים כרוחות. והכורת בשני בלים זה כמו זה במעשה, מעשה אחד הוא. על כן לשוא ולשקר, כי הם אחים, וכל שקר שוא". כלומר: כמו שיש שני גופים, שרצת אחד להם, כך יש שתי מלות, שטעם אחד להן.

אבן-עזרא חוזר על רעיונו זה בכמה מקומות בספריו: בפירוש ישעיה (לו, א): "ואם יש מלות נוספות הטעמים הם שוים, כי המלות ככלים והטעמים הם כפועלים"³.

1. אני מעתיק מ"פירוש התורה", קושטנדינא רע"ד, דף לו, ד. בדפוסים המאוחרים כמה שינויים לא חשובים.
2. שם, דף עז, ב.
3. פירוש רבנו אברהם אבן עזרא על ישעיה על פי כתבי יד מאת מיכאל פריעדלאנדער, לונדון תרל"ו, עמ' 61; ניו יורק [תשכ"ד], דפוס-צילום.

ב"שפה ברורה" 4: "אדבר בטעמים שהם נמשלים
לנפשים והמלות דומות לגויות" 5.

ב"יסוד מורא", השער הראשון 6: "כי התיבות כגויות
והטעמים כנשמות. ואם לא יבין הטעמים, כל יגיעו שוא
ועמל ורות. והוא במשל למי שיש בידו ספר רפואות, והוא
מיגע עצמו לספור כמה דפין בספר וכמה טורים בכל דף ודף,
וכמה אותיות בכל טור. ומזאת היגיעה לא יוכל לרפאת מזור".
ב"יסוד דקדוק" 7: "מלין נמשלים לגופות וטעמיהם
כנשמות. וכאשר לא יראה פעל הנשמה כי אם בגופה המוכן
היכל לה, לקבל כח כפי תולדת גופה, כי לא יעמדו הטעמים
כי אם במלין".

4. קושטנטינה ר"ץ, דף [ג, א] ; פיורדא תקצ"ט, דף ה, ב ;
מהד' מיכאל חילנסקי ב"דביר", ספר ב, תרפ"ד, עמ' 288.

5. עיין גם שם, דף [ט, ב] ; פיורדא תקצ"ט, דף כ, א ;
מהד' חילנסקי, עמ' 299.

6. קושטנטינה ר"ץ, דף [א, ב] ; פראנקפורט ת"ר, מהד' מ'
קרייצנאך, עמ' 4 ; פראג 1833, מהד' זלמן כוכב טוב שטערן, דף ז, ב.
7. הספר לא נדפס עדיין, אך הקדמתו נדפסה עלידי בנימין

זאב באכער בספרו Abraham Ibn Esra als Grammatiker, Budapest
1882, S. 148

ועיין גם : דוד כהנא, רבי אברהם עזרא, חארשא תרנ"ד, כרך ב, עמ'
112. אמנם במקום אחד סטה אבן-עזרא מדרכו ואומר (בתחילת פירושו
על איכה) : "על כן דמו לגופות טעמי הפסוקים".

וכן ר' יצחק אבן-לטיף בספרו „שער השמים“⁸ : „כי המלים לגויות דומות, והטעמים לנשמות והם שמורים בשרפת נשמה וגוף קיים“.

אבן-עזרא הדגיש תמיד את הטעם, הפירוש, המובן, אך יש שלא נתכוונו להבחנה זו.

כבר ר' יהודה הלוי, למשל, כשהוא אומר בכוזרי (מאמר ד, ג) „זהמה [אותיות אהו“י] כרוחות, ושאר האותיות כגופות“, אין ספק שכוונה אחרת לפניו, לא זו של ר' אברהם אבן-עזרא.

וכן גם רבנו בחיי (בראשית יח, ג) : „ומטעם זה נמשלו האותיות לגוף, והנקודה לנשמה, כי הנקודות מניעות האותיות כמו שהנשמה מניעה את הגוף“. וגם במקום אחר (חברים ז, ב) : „שאפילו תיבה אחת היא מתפרשת לכמה ענינים לפי הנקוד ובהתנועע הנקוד תתנועע התיבה כי האותיות הם הגוף, והנקוד הוא הנפש“.

ור' שמעון בן צמח דוראן בספרו „מגן אבות“⁹ :

8. אין ספק, שהספר שלו הוא, ובטעות ייחסוהו לר' אברהם אבן-עזרא, והאומר „שישנם בו כל הסימנים שהוא של הראב"ע“ (סיני, כרך ג, תשכ"ב, עמ' תמה), ודאי לא לן בעומקה שלסוגיה. ועיין עכשיו : ש' הלר-וילנסקי, לשאלת מחברו של ספר שער השמים המיוחס לאברהם אבן עזרא — תרביץ, שנה לב, תשכ"ג, עמ' 295-296.

.295

9. ליחורנו תקמ"ה, דף נד, ב.

„וכבר אמרו בירושלמי¹⁰, כי האותיות הם כגופות והתנועות
 הם כנשמות כי האות בלא תנועה לא ישלם ממנה דבור“.
 ועיין ספר הבהיר (סימן קטו): „ומאי נידהו עיגולא,
 הדין נקודה דאורייתא דמשה, דאינהו כולה עיגולא ודמיין
 באתוותא כנשמתא דחיי בגופא דאינשא דלית אפשר למחיי
 כל היכא דלית קיימא בגויה“ [תרגום: ומה עיגול? אלו
 הנקודות של תורת משה, שהן כל העיגול והן חיות
 באותיות כנשמת האדם בגוף, שאין לו קיום אם איננה בו].
 יש שראו בדברים אלה של „ספר הבהיר“ השפעה
 של ר' אברהם אבן-עזרא ולא שמו לב לשוני שבדברים.
 ועיין ב„זהר חדש“, שיר השירים¹¹: „תורי זהב, בגין
 דטעמי הכי תליין על אתוון כמא דתליין נזורין דנזמין על גבי
 אודנין, כגון תלשא ושאר תנועי דאינון נזמין ונזורי דתיקונין
 דאתוון. תיבין בלא טעמי ולא אית בהו תנועי, הכי אינון
 כאודנין דכלה בלא נזורין ועגולין... תיבין בלא נקודי, אינון
 כאתתא בלא לבושיין, דלא יכלא למיהך לאתר דעלמא. בגין
 כך תיקוני דאתוון, אינון טעמי ותנועי. אלין ואלין תיקונין
 ומלבושיין אינון לאתוון“.
 [תרגום: „תורי זהב“ [נקראים], משום שהטעמים כך

10. „ירושלמי“ זה אינו התלמוד הירושלמי, אלא ספר הבהיר,
 שהיו שקראו לו כך במאה השלוש-עשרה והארבע-עשרה, עיין ג' שלום,
 Encyclopaedia Judaica, כרך ג, עמ' 970.

11. זהר חדש, מהדורת ר' יהודה הלוי אשלג, חלק כא,
 ירושלים תשט"ו, עמ' קעה. והטעמים כאן הם ט ע מ י מ מ ש ,
 נגינות.

תלויים על האותיות כמו שתלויים נזרי בזמים על האזניים, כמו תלישא ושאר התנועות שהן בזמים ונזרי תיקונים של האותיות. תיבות בלא טעמים ואין בהן תנועות הן כאזוני כלה בלא נזרים ונזמים... תיבות בלא נקודות הן כאישה בלא לבושים, שאינה יכולה לילך לשום מקום בעולם. משום כך תיקוני האותיות הם טעמים ותנועות, אלו ואלו הם תיקונים ומלבושים לאותיות.]

וכך להלן¹²: „בשעתא דנפקו אתון מגו רזא עילאה... ואתגלימו ואצטיירו בדיוקנא דאדם, לבתר נפקו נקודי ואנשיב בהו רוחא דחיי ואתקיימו אתון כבר נש דקאים על רגלוי בקיומא הרוחא“.

[תרגום: בשעה שיצאו האותיות מתוך הסוד העליון... ונתגלמו ונצטיירו בצורת אדם, אחר כך יצאו הנקודות ונפח בהן רוח החיים, ונתקיימו האותיות כאדם העומד על רגליו בקיום הרוח.]

וכן בשיר הקטן שבראש החלק השלישי של „גנת אגוז“ לר' יוסף ן' גיקטילא¹³:

וְאִם שְׁכָל וְנִקְוֵד הֵן וְשָׁמוֹת
יְחִיד-עוֹלָם וְשָׁמָּה לְנִשְׁמָה.

12. שם, עמ' קצא.

13. דפוס זאלקווא תקל"ג, דף פה, א. פרופ' ג' שלום מביא

ציטאטה נוספת מתוך „גנת אגוז“ שבכתביד מינכן 125, דף 181 ב: „דע לך אחי כי הנקוד הוא יסוד האותיות, כמו שאתה רואה כי היא יסוד הפעולה וקיומה, כי אין לפעולה קיום בלתי התנועה, כי הגלגלים וכל

וכבר הוכיחו דוד קויפמאן וגרשם שלום¹⁴, שאבן-עזרא הושפע בדבריו מן הספרות הערבית, ובייחוד מדברי „אחי הטהרה“, אח'ואן אל-צאפא. למשל: המשמעויות נמשלות לנשמות, התיבות לגופות. תיבה שאיננה מובנת דומה לגוף בלא נשמה¹⁵. ובמקום אחר: „המשמעויות הן כנשמה, והתיבה כגופה“¹⁶.

וצורות שונות ניתנו לפתגם בספרות.

ר' משה אבן-עזרא, למשל, אומר ב„שירת ישראל“¹⁷:
„וכבר אמרו: העניין הוא רוח, והמלה היא גוף לעניין.“
ועוד לפניו אומר דונש בן לבראט בשירו „לדורש

מה שבתוכם הוא התנועה. וכמו כן קיום האותיות הוא הניקוד, שהוא יסוד התנועה, ואין לך רשות להזכיר אפילו אות אחת זולתי בגלגל התנועה“. עיין: G. Scholem, Das Buch Bahir, Berlin 1933, S. 89. שם גם מקורות נוספים בספרות.

14. עיין בספרו של שלום, שם, עמ' 87-89, 168.

15. עיין F. Dieterici, Die Logik und Psychologie der

Araber, Leipzig 1868, S. 29: Die Bedeutungen gleichen den Seelen, die Worte, den Körpern. Ein Wort ohne Sinn gleicht einem Körper ohne Seele.

16. עיין F. Dieterici, Die Anthropologie der Araber im

zehnten Jahrhundert, Leipzig 1871, S. 177: Die Bedeutungen sind wie der Geist und das Wort sein Leib

17. תרגום בן-ציון הלפר, ליפסיא תרפ"ד, עמ' קטו.

החכמות" על רב סעדיה גאון¹⁸ :
וּבְדָק בְּצִחוֹת / קְמוּצוֹת וּפְתוּחוֹת
וְהָשִׁיב בָּם רוּחוֹת / לְגוֹפוֹת וּפְגָרִים.

ב. "האומר עבור במקום בעבור..."
פתגם שגור בפי העם, והוא מיוחס לר' אברהם אבן-
עזרא: "כל האומר עבור במקום בעבור לא אכל מעבור
הארץ".

שאלו: מה מקורו של פתגם זה?
אמת, שאבן-עזרא מתנגד לעבור ובפירושו על התורה
(בראשית יב, יג) הוא אומר: "בגללך ובעבורך לא יבואו
כי אם בבי"ת, והש"ר¹ המסיר הבי"ת הוא סר טעם".

18. עיין: דונש בן לבראט, שירים, מהר" נחמיה אלוני, ירושלים
תש"ו, עמ' עב. ועי' שם עמ' קלח — קלט: "והיה דונש הראשון, שדימה
האותיות לגופים והתנועות לנשמות".

1. הוא דונש בן לבראט, שאמר בהשגתו על מנחם ן' סרוק,
בשירו "העה לבי חכמה":

וְהִצְדָּק בְּקֶשׁ / וְאֵל תְּהִיָּה עֵקֶשׁ
עֵבוֹר לֹא תִקְשׁ / כְּלָבוֹת הַמּוֹרִים.

עיין: דונש בן לבראט, שירים, מה' נחמיה אלוני, ירושלים תש"ו,
עמ' סו. ועיין: תשובות תלמידי מנחם, ווינה 1870, עמ' 25, ותשובות
תלמיד דונש, שם, עמ' 30.

וכן גם ב"מאזנים"²: "והאומרים בשיריהם עבור איננו נכוד".

ועיין גם בספר "צחות" שלו³: "ויש ב"ת במלות הטעם שלא נוכל להסירה, אף על פי שאיננה עיקר כמו בעבור".

עובדה, שגם ב"ז באכר, המביא בספרו "ר' אברהם אבן עזרא המדקדק"⁴ דעה זו של אבן-עזרא על עבור — בעבור, אינו מביא את הפתגם המיוחס לו. ועיין גם: דוד כהנא, רבי אברהם אבן עזרא, כרך ב, חלק ב, עמ' 61. אין לי אפוא כל ספק, שהפתגם אינו אלא מיוחס לר' אברהם אבן-עזרא, ובספריו לא מצאנוהו⁵.

הראשון שהביא את הפתגם בשם אבן-עזרא הוא, עד כמה שידוע לי, ר' אליהו הבחור, ספר התשבי, מאראמאראש-סיגעט (תר"ע), דף ס, א: "וכן אמר ראב"ע כל האומר עבור מן בעבור לא אכל מעבור הארץ, פירוש הוא בהמה".

2. ויניציאה ש"י, דף רכב, א; אופיבאך תקנ"א, דף לט, ב.

3. ויניציאה ש"י, דף קמה, ב; פיורדא תקפ"ו, דף טו, ב.

4. תרגום אז"ר, תל-אביב תרצ"א, עמ' 22, הערה 3.

5. ועיין עכשיו: יצחק אבינרי, יד הלשון, תל-אביב תשכ"ד, עמ'